

Meten en tellen

Meten en tellen

*Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen:
een alternatieve benadering*

Peter van Druenen

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van:

- J.E. Jurriaanse Stichting
- dr. Hendrik Mullerfonds
- Stichting Unger-Van Brero Fonds

Afbeelding omslag: Flushing, door Robert Adams, 1588 (British Library, Shelfmark: Cotton MS Augustus I ii 105)

Ontwerp omslag: BVDT – Bart van den Tooren

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN	978 94 6372 197 4
e-ISBN	978 90 4855 534 5 (pdf)
DOI	https://doi.org/10.33540/716
NUR	685

© P. G. van Druenen / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

L'histoire sans la démographie est une énigme

J. Ruiz Almansa

Pour être historien, il faut savoir compter

Ernst Labrousse

I love it when a plan comes together

John 'Hannibal' Smith

A Head Port	The Names of the
B Middleburg Port	Corps de garde
C Rammekins Port	1 The Rounders house
D The new Bridge	2 Head Corps de garde
E The old Bridge	3 Luchanor Corps de garde
F The fleshe market	4 Guelhouse Corps de garde
G The fleshe market	5 Middleburg Corps de garde
H The tuffe hog	6 Blabe port Corps de garde
I The Prison	7 Ndr Corps de garde
K The mill sluice	8 Gantsgate Corps de garde
L The great sluice	9 Rammekins Corps de garde
M The Statthouse	10 Doulehouse Corps de garde

The Scale of yards

Rodons Adams 1779

voor Karin,

met dank aan
Arjan van Dixhoorn en Bram Vannieuwenhuyze

Inhoud

Afbeeldingen, figuren en tabellen	11
1 Inleiding	23
1.1 Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen: een nieuwe benadering	23
1.2 Twee voorbeelden: migratie en desurbanisatie	24
1.3 Historische demografie: meer dan alleen bevolkingsaantallen	34
1.4 Historische demografie en stedelijke inwonertallen	61
1.5 Afbakening en opbouw	79
2 Methode: Stedelijke Inwonertallen, 1548	83
2.1 Huizentellingen op de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, 1548	83
2.2 Casus Zeeuwse steden	104
3 Methode: stedelijke inwonertallen, 1649	155
3.1 Huizentellingen op de stadsplattegronden van Joan Blaeu, 1649	155
3.2 Casus Zeeuwse steden	166
4 Methode: stedelijke inwonertallen, 1796	193
4.1 De volkstelling van 1795-1796	193
4.2 Casus Zeeuwse steden	206
5 Evaluatie	217
5.1 Alternatieven achttiende eeuw	217
5.2 Migratie	222
5.3 Urbanisatie en desurbanisatie	226
6 Conclusies en samenvatting	233
6.1 Conclusies: methode, bronnen en casus	233
6.2 Samenvatting	235
6.3 Tot slot	239

Bijlagen	241
Bibliografie en bronnen	255
Register	269

1 Inleiding

1.1 Stedelijke inwonertallen in de Lage Landen: een nieuwe benadering

In 1956 hield de historisch-demograaf Roger Mols (1909-1986) een pleidooi voor het gebruik van oude stedenatlassen. Hij deed dat in zijn monumentale driedelige standaardwerk *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle* en wees daarbij op de producties van cartografen als Van Deventer, Braun en Hogenberg, Janssonius, Blaeu en De Wit. De atlassen van de Nederlanden zijn ruim voorhanden en bevatten plattegronden van bijna alle steden in het gebied. Wanneer ze zouden worden gebruikt voor historisch-demografisch onderzoek konden de steden veel eenvoudiger met elkaar worden vergeleken dan met de meeste andere bronnen het geval was. Vanwege het grote geografische bereik waren ze daarom onmisbaar voor het vakgebied.¹ Hij prees de Nederlandse onderzoeker Johan Ramaer, die dat al in 1921 had gedaan en kwalificeerde diens werk als een 'méthode appliquée systématiquement à tous les villes des Provinces-Unies'. Dit werk verdiende volgens hem navolging.²

Het berekenen van stedelijke inwonertallen is een van de oudste werkgebieden binnen de historische demografie en lange tijd ook een van de meeste dominante. De ontwikkeling van het vakgebied gedurende de laatste ruim een halve eeuw heeft ertoe geleid dat dit ene, vooral kwantitatieve onderdeel al lang niet meer de hoofdrol speelt. Het heeft een ondersteunende functie gekregen in grote historisch-demografische onderwerpen als migratie, urbanisatie en desurbanisatie, maar heeft zelf de afgelopen decennia weinig progressie meer doorgemaakt. Dat geldt voor zowel de data als voor de gebruikte methoden. In contrast hiermee staat de volwassenwording in deze periode van het vakgebied in zijn totaliteit. De historische demografie is zelfstandig geworden, heeft eigen subdisciplines gekregen en interacteert met een groot aantal andere wetenschappen. Daarnaast beschikt het over doorontwikkelde methoden van onderzoek en analyse en een aanzienlijke maatschappelijke relevantie. Dit proces, dat nog steeds aan de gang is, heeft als zodanig veel nieuwe en vooral ook gedetailleerde gegevens opgeleverd voor het berekenen van stedelijke inwonertallen. Hierbij geldt: hoe meer detailonderzoek, hoe meer er duidelijk wordt over de omvang van steden in bepaalde jaren of periodes.

1 Mols, 1954-1956, Deel II, p. 72, 83 noot 3.

2 Ramaer, 1921; Mols, 1954-1956, Deel II, p. 273.

Achtergebleven is evenwel de ontwikkeling van alternatieven om dit soort gegevens op grotere schaal en over meerdere eeuwen boven water te krijgen en daarmee nieuwe inzichten te genereren in langetermijnbewegingen van onder meer migratie-, urbanisatie- en desurbanisatie. In deze studie wordt een dergelijke alternatieve methode gepresenteerd en getoetst aan de hand van de casus Zeeland en enkele steden in Vlaanderen en Holland gedurende de vroegmoderne tijd, meer in het bijzonder in de meetjaren 1548, 1649 en 1795-1796. In de methode dienen de stadsplattegronden van Jacob van Deventer en Joan Blaeu als belangrijkste bronnensoort voor de eerste twee onderzoeksjaren. Ten behoeve van het laatstgenoemde jaar wordt gebruikgemaakt van de resultaten van de eerste nationale volkstelling, die voor wat betreft de Zeeuwse casus in een nieuw perspectief wordt geplaatst.

De onderzoeksvraag waarop in deze studie een antwoord zal worden gezocht, kan nu als volgt worden geformuleerd: levert de methode om, op basis van de inzichten van drie disciplines (stadsgeschiedenis, historische demografie en historische cartografie) en met behulp van zestiende- en zeventiende-eeuwse stadsplattegronden in combinatie met de nationale volkstelling van 1795-1796, stedelijke inwonertallen in de Lage Landen tussen 1548 en 1796 te kunnen berekenen resultaten op die voldoende schaalbaar, consistent, verifieerbaar, valideerbaar, onderling vergelijkbaar en repliceerbaar zijn en daardoor meerwaarde kunnen hebben voor de studie van historisch-demografische onderwerpen zoals migratie, urbanisatie en desurbanisatie?

1.2 Twee voorbeelden: migratie en desurbanisatie

De relevantie van de onderzoeksvraag blijkt bijvoorbeeld uit het belang van betrouwbare inwonertallen – tot stand gekomen met behulp van systematisch onderzoek – voor het in kaart brengen van migratie- en (des)urbanisatieprocessen. In deze twee complexe onderzoeksgebieden kunnen de gegevens over bevolkingsomvang snel een eerste idee geven van de kwantiteit en de aard van aankomst en vertrek uit de steden. Wanneer er ook een indicatie van het geboortesaldo bekend is, kan worden berekend of er sprake is van groei of krimp en waar die vandaan komt: door aankomst of vertrek, door een geboorte- of sterfteoverschot of door een combinatie van beide. Hoe vervolgens de onderverdeling is van de komende en vertrekkende personen kan dan het onderwerp zijn van nadere studie: welk percentage kan worden gekwalificeerd als behorend tot immigratie of emigratie en welk percentage tot urbanisatie- of desurbanisatie?

	Millioenen.	Mill.	Mill.	Mill.
Spanjen — — — — —	10	2	6	2
Vrankryk — — — — —	19 of 20	5	20	5
Italien, Sicilien, en andere Eilanden	11	2	11	3
Groot-Brittannien — — — — —	4	3	8	2
Duitsland, het bovenste deel —	20	}	20	5
De Nederlanden, of 17 Provinciën	4		5	2
Sweedien, Denemarken, en Noorweg.	}	1	8	1
Moscovien in Europa — — — — —		4½	16	3
't Europ. Turkyen, Griekenland, &c.	16	5½	16	5½
Poolen en Pruiffen — — — — —	6	1½	7	2½
In Europa is de Zóm 99, dog hy steld	100	30	117	31
In Asia — — — — —	500	300.		
In Africa — — — — —	100	}		
In America — — — — —	200			
Op de geheele Aarde — — — — —	900	430		

Afbeelding 1.5 Tabel, samengesteld door Nicolaas Struyck met de bevolkingsaantallen van de belangrijkste Europese landen en de overige toen bekende werelddelen.

De berekeningen van Europa liepen uiteen van 30 miljoen tot 117 miljoen inwoners, van de wereld van 430 tot 900 miljoen en van de 17 Provinciën van 2 tot 4 miljoen. In zijn commentaar vergeleek Struyck de hem bekende gegevens van Franse, Engelse en Italiaanse steden met de uitkomsten in de tabel. Hij concludeerde dat de berekening van 500 miljoen wereldburgers, een getal dat hij al in hoofdstuk IV had genoteerd, de meest waarschijnlijke was: "t Getal der Menschen, op Aarde, gist men te zyn, omtrent 500 Millioenen: van dit getal sterven alle uren omtrent 2000 Menschen, of na genoeg, in 2 secunden tyd, sterft telkens één Mensch".¹⁵¹

Om de cijfers voor Frankrijk nog scherper in beeld te krijgen, verdiepte Struyck zich in de volkstelling die koning Karel IX omstreeks 1570 liet uitvoeren.¹⁵² Het land zou in deze tijd 20 miljoen inwoners hebben gehad, een aantal dat in het begin van de achttiende eeuw ongeveer hetzelfde was. Volgens Struyck zou men op het eerste gezicht kunnen concluderen dat het aantal geboorten gelijk was aan het aantal overledenen. Om de proef op de som te nemen, berekende hij aan de hand van de gegevens van alle sterfgevallen over 200 jaar van de stad Augsburg, het aantal mensen dat op een natuurlijke wijze was overleden en het aantal dat was bezweken aan een ongewone ziekte. Het eerste kengetal verkreeg hij door het aantal doden in het eerste jaar van een periode van 100 jaar en het aantal doden in

¹⁵¹ Ibidem, p. 51.

¹⁵² Ibidem, p. 328.

Afbeelding 2.5 De twee kaartdelen van Vlissingen die zijn gebruikt voor de zes vogelvluhtmetingen in het platte vlak: Jacob van Deventer (1548) en Google Earth (2022) naast elkaar.

Afbeelding 2.6 Vergelijking in MapAnalyst van oriëntatiepunten van de vogelvluhtmeting in Vlissingen op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1548 en op de moderne kaart van de stad.

van tellen zal voorsnog worden beperkt tot het eerste: het meten van de lengtes van de bebouwde straatzijden.

Het vaststellen van de topografische nauwkeurigheid van de plattegronden van Van Deventer is nauwelijks mogelijk om eerdergenoemde redenen: de huizen en de gebouwen zijn niet of beperkt herkenbaar. Wel kan – als alternatief – van een aantal grote bouwkundige en infrastructurele werken, zoals de stadsmuren en de havens die tegenwoordig nog steeds in originele vorm bestaan en die een aanzienlijke lengte en/of oppervlakte kennen, de planimetrische nauwkeurigheid

Afbeelding 2.12 De dertien fiscale kwartieren in Gent 1571-72, ingevuld op de plattegrond van George Braun en Frans Hogenberg uit 1572 (Braun, 1572, Dambruyne, 2001, p. 32-37, 369-376).

over de jaren 1571 en 1572, een belasting die werd geheven op het jaarinkomen uit onroerende goederen. De Gentse historicus Johan Dambruyne analyseerde het materiaal in 2001 en concludeerde dat het gaat om een zeer nauwkeurige en volledige weergave van de belastingplichtigen en huizen per fiscale wijk in Gent. Hij had geen aanwijzingen voor fraude gevonden en kon zelfs vaststellen dat bijna alle sociale klassen, op de daklozen na, terug zijn te vinden in de gegevens. De weinige hiaten, die er waren in drie van de dertien fiscale kwartieren, konden worden gedicht met behulp van de kohieren van 1569 en 1577.

Dat gaat ten slotte ook op voor Leiden, waar Van Deventer vóór 1564 zijn onderzoek verrichte voor de stadsplattegrond.¹³⁸ Van deze stad zijn drie zeer bruikbare alternatieve bronnen beschikbaar: (a) de volkstelling van 1574, (b) de volkstelling uit 1581 en (c) het Straten- en Grachtenboek van Leiden uit de periode 1583-1587.

(a) De Leidse volkstelling van 1574 was een van de eerste in Nederland en werd uitgevoerd in augustus 1574, tijdens het beleg van de stad door de troepen van Alva. De gemeentelijke overheid wilde hiermee inzicht krijgen in de omvang van de bevolking teneinde het tekort aan voedsel gedurende het beleg van dat jaar te

¹³⁸ Biblioteca Nacional de España. Res/200, nr 30; Rutte & Vannieuwenhuijze, 2018, p. 327.

Afbeelding 2.13 De straatzijden-meting op de plattegrond van Jacob van Deventer in het eerste fiscale kwartier van Gent, met onder andere de Minnemeersbrug, de Vleeshuisbrug en de Sint-Jacobskerk.

kunnen overzien.¹³⁹ Het bereik was overzichtelijk omdat alleen werd geïnventariseerd binnen de stadsmuren en daarom bij de Passus-telling hetzelfde bereik kon worden aangehouden. De kanttekening daarbij is dat er geen gegevens zijn over het aantal mensen van buiten dat in de stad verbleef, Leiden was ontvlucht of was overleden ten gevolge van de oorlogssituatie van dat jaar.

Het is evenwel goed mogelijk dat deze twee onbekende aantallen elkaar opheffen. Unger kwam in een artikel uit 1915, na een 'nauwkeurige narekening', tot een totaal van 12.660 inwoners. Hierin was de gehele *ortsanwesende* bevolking begrepen: dus ook de naar de stad gevluchte plattelanders en een klein aantal soldaten. Het oorspronkelijke in de telling opgetekende aantal inwoners bedroeg 12.391.¹⁴⁰ In 2018 is er een poging gedaan om vanuit digitale scans van de originele bronnen de aantallen te herleiden. De scans werden via de techniek *optical character recognition* (OCR) omgezet naar een tekstverwerkingsprogramma en uiteindelijk naar Excel en

¹³⁹ Van Nierop, 1919, p. 193.

¹⁴⁰ Unger, 1915, p. 86-92.

Afbeelding 2.14 Een van de kaarten uit het stratenboek van Leiden: 'Caerte vande straat leggen in Marendorp beginnen vande Kerck, strecken tot die Marenbrugge' (Erfgoed Leiden en omstreken, SA II inv. nr. 5153, Straetbouc, kaart 28).

mogelijk te houden. Om dit te bereiken werd vaak verzuimd de oude beschoeiing eerst weg te halen voordat de nieuwe konden worden geplaatst. Op deze wijze werden de wallen steeds breder en de grachten steeds smaller, hetgeen niet goed was voor de doorstroming van het grachtwater.¹⁴⁹

Het Stratenboek bestaat uit 32 plattegronden en bevat de percelen die aan de straten grensden. Het Grachtenboek heeft er 96 en toont de percelen aan de grachten. In 1874 werden alle folio's met plattegronden en teksten verzameld in een voor die tijd zeer exclusieve uitgave van de Leidse uitgever Brill. Er werden 200 exemplaren gedrukt en de platen van de steendruk daarna vernietigd. Auteur en samensteller was Willem Pleyte (1836-1903), conservator van het Museum van Oudheden.¹⁵⁰

¹⁴⁹ De Baar, 1985, p. 2.

¹⁵⁰ Pleyte, 1874. Zie ook: De Baar, p. 5-18.

Afbeelding 2.23 Zierikzee. Biblioteca Nacional de España, Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte II, parte III. Deventer, Jacob van (ca. 1505-1575). Res/200, nr 5.

Afbeelding 2.24 Kortrijk. Biblioteca Nacional de España, Planos de ciudades de los Países Bajos. Parte II, parte III. Deventer, Jacob van (ca. 1505-1575). Res/207, nr 42.

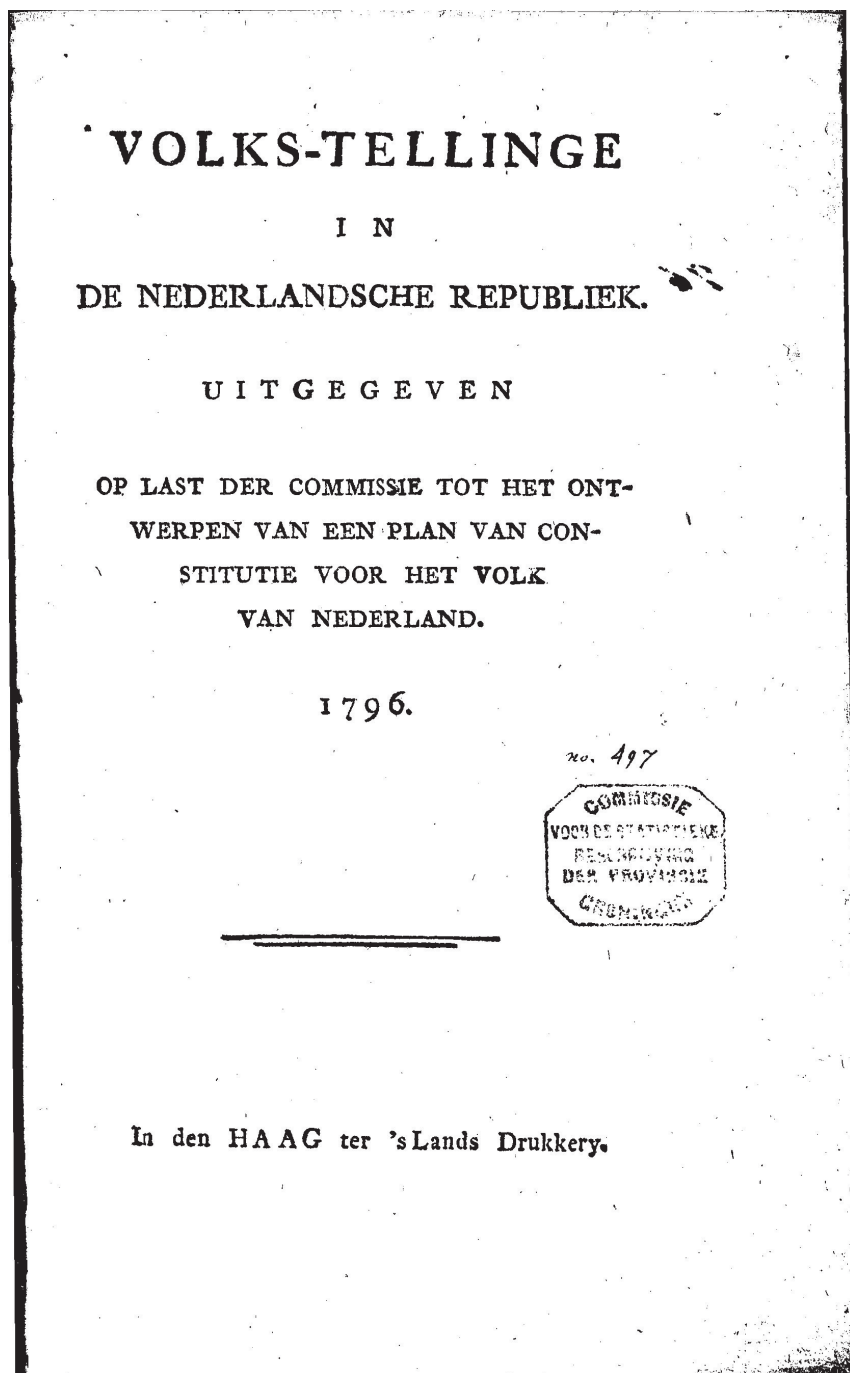
Afbeelding 3.6 De huizentelling op de plattegrond van Leiden van Joan Blaeu. De kaart is afkomstig uit de eerste uitgave van de stedenatlas van Blaeu (Blaeu, Novum – *Belgicae liberae*). De plattegrond is naar alle waarschijnlijkheid een geactualiseerde versie van die van Petrus Bastius uit 1600: *Lugdunum Batavorum Leyden in Holland*. Veranderingen in de eerste helft van de jaren 1640 zijn nog terug te vinden, zodat de kaart omstreeks deze periode kan worden gedateerd (Van 't Hoff, 1966, p. 42-46.). Inzet: voorbeeld van het volbouwen van een huizenblok in de periode 1587-1649.

planimetrische nauwkeurigheid van de opgemeten en geanalyseerde objecten op de stadsplattegrond van Vlissingen hoog is.

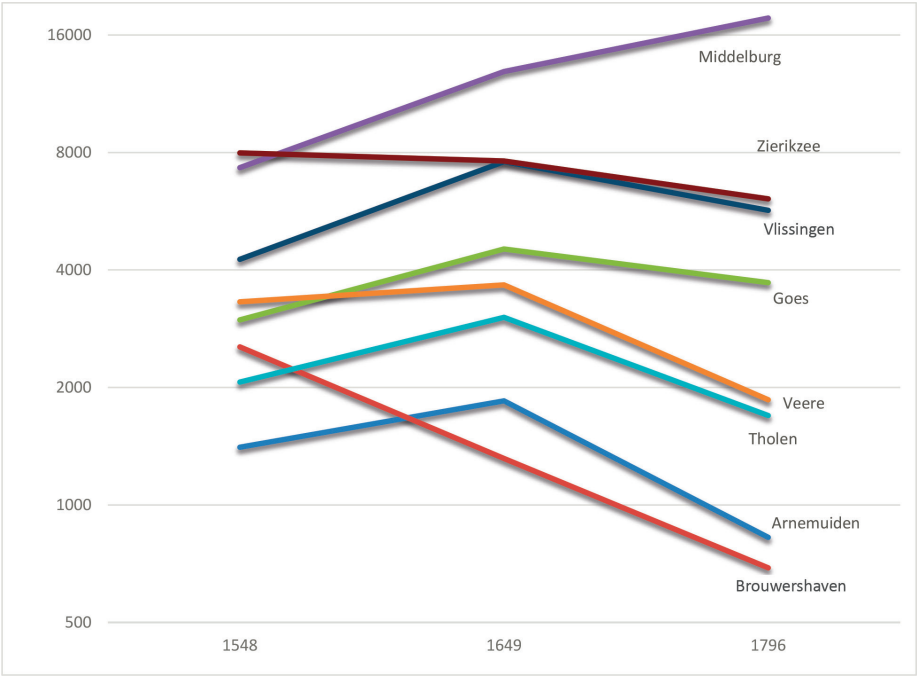
(ad 5) Vier steden: controle

Bij de selectie van de drie controlesteden moet worden voldaan aan drie voorwaarden: de beschikbaarheid van (1) een stadsplattegrond van Blaeu, (2) een huizentelling of een belastingtelling waarbij het aantal huizen kan worden afgeleid, (3) minimaal twee verschillende bronnensoorten genoemd onder de vorige voorwaarde. Uit de aldus ontstane beperkte *shortlist* werden uiteindelijk vier steden geselecteerd: Leiden, Edam, Breda en Arnhem.

De plattegrond van Leiden is voor dit onderzoek interessant omdat de stad ook al in hoofdstuk 2 aan de orde kwam met maar liefst drie alternatieve bronnen. Ook voor een controle van de huizentelling op de kaart van Blaeu is alternatief materiaal voorhanden: de volkstelling uit 1622. Deze operatie, die in Holland werd

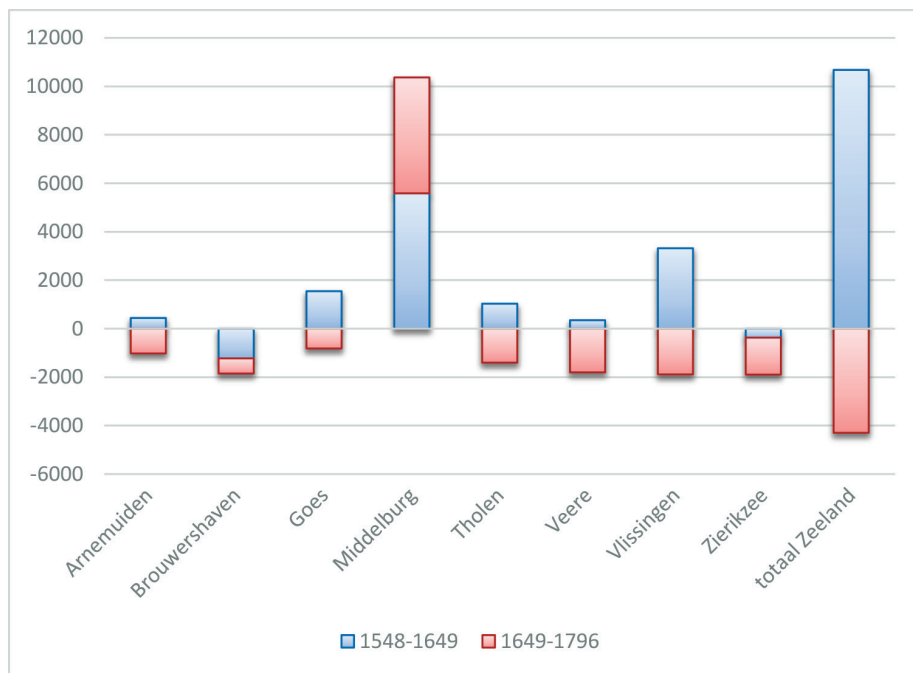
Afbeelding 4.2 Rapport van de Commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland: Volks-tellinge in de Nederlandsche republiek 1796.

Figuur 4.1 De ontwikkeling van de bevolking in de acht Zeeuwse steden tussen 1548 en 1796. Logaritmi-sche schaal. NB: Voor Brouwershaven is geen tussenpunt in 1649 bekend. Gehanteerde reductiefactor: 5,5.

Tabel 4.8 De inwonertallen van de acht Zeeuwse steden volgens de Passus-telling voor 1548, de huizentelling voor 1649 en de eerste nationale volkstelling voor 1795-1796.

	1548	1649	1796
Arnemuiden	1300/1600	1700/2040	826
Brouwershaven	2300/2800	-	690
Goes	2700/3200	4100/4920	3711
Middelburg	6700/8000	11.750/14.100	17.687
Tholen	1900/2300	2750/3300	1695
Veere	3000/3600	3350/4020	1860
Vlissingen	3900/4600	6875/8250	5691
Zierikzee	7300/8700	6900/8280	6086
totaal	29.100/34.800	37.475/44.970	38.246

Figuur 5.3 Migratiesaldo acht Zeeuwse steden en Zeeland als totaal in de periodes 1548-1649 en 1649-1796. Het geboortesaldo voor deze periodes is gesteld op 0. Reductiefactor 5,5.

met de twee andere scenario's van -5 en +5 procent. De bevolkingsaantallen in dit model aan het begin en het eind van een periode zijn dan gelijk. Het verschil met de werkelijke aantallen representeert dan het migratiesaldo volgens de basisformule: $Bevolkingsgroei = (Geboorten - Sterftes) + (Immigranten - Emigranten)$.¹⁵ In tabel 5.2 worden de drie scenario's gepresenteerd. In de bespreking van de migratiegegevens wordt uitgegaan van de nullijn. De positie van Middelburg is afwijkend van dat van de andere steden. Het is de enige stad waar in beide periodes meer mensen gingen wonen dan er vertrokken. In totaal waren er tussen 1548 en 1796 netto ruim 10.000 immigranten, waarvan 53 procent vóór 1649 en 47 procent daarna. In de achttiende eeuw hadden de nieuwkomers voornamelijk economische motieven. De stad had zich in de achttiende eeuw immers kunnen handhaven als internationale haven- en handelsstad.¹⁶

De cijfers tonen ook aan dat de migranten die in de achttiende eeuw naar de provincie kwamen, zich vooral vestigden in Middelburg. Het totale migratiesaldo van Zeeland is daardoor sterk beïnvloed: ruim 6.300. Dit is de som van het positieve saldo

¹⁵ Newell, 1988, p. 82.

¹⁶ Brusse, 2006, p. 60-61; Brusse, 2013, p. 134, 78-93.